

Litteratur og materialitet

En teoretisk overflyvning

Nærmest siden de blev dannet, er humanvidenskaberne blevet beskrevet som studiet af det menneskelige. Følger man udlægningen i de videnskabsteoretiske introduktionsbøger, som lige nu fylder på pensumlisterne, vil det i hvert fald hurtigt forekomme mærkværdigt eller måske endda decideret forkert, hvis man som humanistisk akademiker begyndte at udforske ikke-menneskelige fænomener som teknologi, ting, natur, dyr eller kroppens biologi. Når humanioras egenart som fagfelt skal karakteriseres, trækkes disse størrelser nemlig ganske ofte ind som eksempler på dét, man netop *ikke* studerer her, ja, de positioneres nu og da ligefrem som fænomener, humaniora skal *redde* mennesket fra. I *Humanistisk videnskabsteori* (2014) hævder Finn Collin og Simo Køppe eksempelvis, at “[h]umanvidenskaberne fødtes som en bestræbelse for at befri mennesket og beskæftiger sig derfor kun med det menneskelige. De beskæftiger sig ikke med dyr” (Collin og Køppe 2014, 27).¹ Tilsvarende hypostasering af det menneskelige foretager filosofen Søren Kjørup i sin lærebog *Menneskevidenskaberne* (1996), og selvom afsættet for karakteristikken af humaniora her tages i en etymologisk begrebsudredning, er det antagonistiske budskab i bund og grund det samme:

“Lad os begynde med ordet: *humaniora* – en bøjningsform af det latinske tillægsord “humanus”, *menneskelig*, nemlig intetkøn, flertal, anden grad: Betydningen må altså være noget i retningen af *de mere menneskelige ting*. Mere menneskelige end hvad? End *realia*, “de virkelige ting”, dem som naturvidenskaberne beskæftiger sig med. (Kjørup 2008, 11)

Følger vi Kjørup og Collin og Køppe – og mange andre for den sags skyld – sidder vi altså tilbage med en klar dikotomi mellem kultur og natur, mellem det menneskelige og det ikke-menneskelige, og en lige så klar ansvarsfordeling: Mens humaniora beskæftiger sig med førstnævnte, tager naturvidenskaberne sig af sidstnævnte.

Bevæger man sig væk fra lærebøgernes og skolebænkens traditionsbårne karakteristikker og konceptioner, åbnes imidlertid muligheden for en radikalt anderledes

måde at tænke mennesket og dermed *humaniora* på. Et oplagt afsæt til en sådan gentænkning er den amerikanske biolog, feminist og videnskabsteoretiker Donna Haraway, der i utallige artikler, essays og bøger har udfordret den vestlige kulturs verdensopfattelse og menneskesyn.² Et kuriøst, men ikke desto mindre interessant sammentræf er i denne sammenhæng, at Haraway flere steder også har fremhævet *humanioras* etymologiske rødder, men med et noget andet resultat end Kjørups. Fremfor en anknævnelse til de “mere menneskelige ting” peger Haraway på, at ordet “*humaniora*” har forbindelse til det latinske ord for muldjord og kompost: “*humus*” (se Kenney 2015, 259-260 og Haraway 2016, 261-262). En forskydning som denne kan måske umiddelbart ligne en spidsfindig sprogleg, men sproglegen beror i så fald på et menneskesyn, der er væsensforskelligt fra det, som *humaniora* traditionelt bygger på. Her hverken kan eller skal mennesket “befris” fra den ikke-menneskelige materialitet, simpelthen fordi det altid allerede er indlejret i den: Mennesket er i helt konkret forstand forbundet med mulden. Hvis det fasttømrede skel mellem på den ene side det aktive, skabende og frie menneske og på den anden side dets passive, døde og manipulerbare omgivelser på den måde krakelerer, så bliver det også vanskeligere at opretholde den grænse mellem subjekt og objekt, *res cogitans* og *res extensa*, natur og kultur, menneske og ikke-menneske (kær dikotomi har mange navne), som har udgjort det antropocentriske fundament under de såkaldte menneskevidenskaber.

Derfor er det også nødvendigt, som Haraway fremhæver, at tage konsekvensen af *humanioras* etymologiske (muldjords)rødder, at erstatte “*humanities*” med “*humusities*” og dermed nytænke de menneskelige, alt for menneskelige menneskevidenskaber (se Kenney 2015, 259-260 og Haraway 2016, 261-262). Vi har, som den australske filosof og kropsmaterialist Elizabeth Grosz også har argumenteret for i *Becoming Undone. Darwinian Reflections on Life, Politics and Arts* (2011), brug for “en ny humanvidenskab”, der tager konsekvensen af Darwins indsigter og anbringer mennesket i dets “retteligen u-menneskelige omgivelser” (Grosz 2011, 21). I modsætningen til videnskabsteoriens tendens til at positionere materielle fænomener – teknologi, ting, natur, dyr og kropens biologi – som det *udenfor*, der konstituerer *humanioras* egenart, er pointen for Haraway og Grosz altså, at sådanne størrelser altid har været *indeni* mennesket og derfor også bør være *indeni* menneskevidenskaberne. Vi kan ikke længere blive ved med kun at undersøge mennesket og dets forskellige livsformer – dets sprog, kultur og normer – uden samtidig at medregne “de åbne mangfoldigheder af liv” (s. 21), der forbinder mennesket til den jord, hvorfra det er kommet, og til hvilken den skal blive.³

Nærværende artikel vil skitsere, hvordan den kursændring, Grosz og Haraway her efterspørger, muligvis kan findes i den stadigt voksende bevægelse i humanistisk forskning, der er blevet kaldt den materielle drejning.⁴ Dette vil ske via en teoretisk overflyvning, der slår ned på tre centrale tænkere, nemlig videnssociologen Bruno Latour, politologen Jane Bennett og filosofen Graham Harman, hvis forskellige forsøg på at opnormere menneskets ikke-menneskelige miljø vi løbende vil sammenholde og diskutere, for afslutningsvis at opridse enkelte af de konsekvenser, som denne tænkning vil kunne have for

studiet af litteratur. Målet er at levere en indføring i den materielle drejnings tankegange og dermed forhåbentlig understøtte udviklingen af en dansk litteraturvidenskab, der genplacerer mennesket i dets retteligen umenneskelige omgivelser.⁵

Den materielle drejning

Den materielle drejning er en samlebetegnelse for en variation af forskellige teoridannelser, der i den seneste tid har vundet frem inden for særligt feministiske, videnssociologiske og filosofiske discipliner under forskellige overskrifter som “new materialism”, “actor network theory”, “posthumanism”, “object-oriented ontology” og “corporeal feminism”. Snarere end en samlet bevægelse har vi altså at gøre med en række parallelle teoridannelser, der i udgangspunktet har varierende genealogier og målsætninger. Ikke desto mindre er det dog stadig muligt at opspore en fælles bestræbelse blandt vendingens mange orienteringer og positioner, der overordnet set handler om at gentænke og revitalisere materialitetens betydning. “Hvad er materialitet?”, spørger der her: “Hvordan er den?” Og ikke mindst: “Hvad gør den?”

Dette projekt iscenesættes gerne som en art opgør med den poststrukturalistiske konstruktivistisme, som i mange år har influeret – og stadig influerer – humanistisk forskning fra kulturstudier over kønsteori til nyhistorisme. På kortform går en sådan konstruktivistisk tænkning ud på at udforske, hvordan visse historisk kontingente strukturer er med til at konstruere et bestemt fænomens eksistens eller beskaffenhed,⁶ for på den måde at afsløre, hvorfor dét, vi normalvis opfatter som naturligt og uforanderligt, i realiteten er et produkt af vores kultur, normer, sprog og diskurser. En af de mere betydningsfulde katalysatorer for konstruktivismens udbredelse finder man i Ernesto Laclau og Chantal Mouffes indflydelsesrige diskursteori fra *Hegemony and Socialist Strategy* (1985), der her kan fungere som symptomatisk for den type tænkning, som den materielle drejning reagerer imod. Omdrejningspunktet for Laclau & Mouffes diskursteori er studiet af, hvad man kunne kalde en “kamp om mening”. Der er tale om en særlig strid om, hvordan vi skal forstå os selv og vores omverden. De måder, vi opfatter verden på, er aldrig rene, aldrig naturlige, fastholder Laclau og Mouffe, men altid præget af den måde, som vores sociale miljø giver mening til verden på. Gennem vores liv socialiseres vi kontinuerligt ind i bestemte meningsstrukturer eller diskurser, der dikterer vores selv- og omverdensforståelse. Vi kan aldrig fuldt og helt bevæge os hinsides disse diskurser, men er som subjekter altid allerede underlagt (lat. *subjectum*) deres specifikke idéer og begrebsliggørelser, og af den grund kan vi heller aldrig forlade den “kamp om mening”, som finder sted, når disse diskurser mødes og brydes. I en omdiskuteret passage fra hovedværket skriver Laclau & Mouffe:

“ The fact that every object is constituted as an object of discourse has nothing to do with whether there is a world external to thought, or with the realism/idealism opposition. An earthquake or the falling of a brick is an event that certainly exists, in the sense that it occurs here and now, independently of my will. But whether their specificity as objects

is constructed in terms of 'natural phenomena' or 'expressions of the wrath of God', depends upon the structuring of a discursive field. What is denied is not that such objects exist externally to thought, but the rather different assertion that they could constitute themselves as objects outside any discursive condition of emergence. (Laclau & Mouffe 2001, 108)

Passagen er et forsøg på at imødegå de idealismebeskyldninger, der skyder diskursteorien den holdning i skoene, at der ikke findes en ekstern verden uden for menneskets bevidsthed. Jordskælvet findes, lyder forsvaret, uanset om der er mennesker til at opfatte det. Hvad Laclau og Mouffe hævder, er derimod, at diskurser altid sætter rammerne for subjektets forståelse af jordskælvet: Er man underlagt en naturvidenskabelig diskurs, vil man derfor sandsynligvis forstå jordskælvet *som* "naturfænomen", mens en kristen diskurs snarere ville begrebsliggøre det i et religiøst vokabular *som* "udtryk for guds vrede". Om vi opfatter jordskælvet som det ene eller det andet, handler i sidste ende om den definitionsret, som diskurserne altid strides om.⁷

Formuleret i abstrakte termer leverer Laclau og Mouffes diskursteori altså en teoretisk rammesætning, der fokuserer på, hvordan diskurser altid i en eller anden udstrækning producerer, farver eller præger (læs: konstruerer) virkeligheden, når den som her beskriver de forskellige måder, hvorpå diskurser tildeler mening til verden. Af den grund kan denne teoridannelse også betragtes som typisk for humanioras konstruktivistiske studier, for så vidt som den tager udgangspunkt i kulturens og diskursernes enorme indvirkning (jf. også Torfing 2004, 11). På samme måde som jordskælvet hos Laclau og Mouffe tildeles betydning af de herskende diskurser, har man længe været interesseret i, hvordan race må forstås som en diskursiv konstruktion (Frankenberg 1993, 11), det biologiske køn som socialt køn (Butler 2010, 44), naturen som et produkt af historiens kulturelle forandringer (Barthes 1969, 124) osv. Imidlertid er det netop dette fokus på kulturens og diskursernes kræfter, som den materielle drejning kan læses som en reaktion imod. Vil man genplacere mennesket i dets "retteligen u-menneskelige omgivelser", må man også åbne for udforskningen af andet og mere end diskursernes, ideologiernes, socialitetens og historiens gennemgribende indflydelse. Af den grund møder man i denne bevægelse igen og igen formuleringer, der klandrer konstruktivismen for at tildele sådanne (menneskelige) dimensioner alt for stor magt og i samme ombæring (implicit) gøre materialiteten til en passiv blank flade, på hvilken mennesket kan afspille dets sociale og diskursive film.⁸ "[The cultural] turn has encouraged a de facto neglect of more obviously material phenomena and processes" (Coole & Frost 2010, 3), skriver Samantha Coole og Diane Frost eksempelvis i *New Materialisms*, mens Richard Grusin i sin indledning til *The Nonhuman Turn* (2015) hævder, at den konstruktivistiske tænkning, i hvert fald i dens mere radikale varianter, "strips the world of any ontological or agential status" (Grusin 2015, xi), og endelig rammer den feministiske filosof Karen Barad hovedet på sømmet, når hun i et berømt opgør med queer-teoretikeren Judith Butler i artiklen "Posthumanist Performativity" (2003) slagordsagtigt proklamerer: "Language matters. Discourse matters. Culture matters. There is an important sense in which the only thing that does not seem to

matter anymore is matter” (Barad 2008, 120). Det, der samler den materielle drejnings mange aktører, er altså et forsøg på at gentænke materialiteten som andet og mere end et diskursivt produkt. Den materialitet, vi både omgives og består af, bliver ganske enkelt tildelt en alt for passiv rolle, hvis man alene har fokus på, hvordan kulturens diskurser skaber betydning. Det næste spørgsmål er selvfølgelig, hvordan man så skal forstå materialiteten. Latour, Bennett og Harman har alle leveret bud, der er væsentlige for at forstå den materielle drejning.

Bruno Latour og ikke-menneskelige aktører

Latour er velsagtens den mest toneangivende af de nævnte teoretikere.⁹ Hans arbejder spænder vidt og har øvet stor indflydelse på navnlig human- og socialvidenskabelige discipliner. Samtidig står han som et genkommende referencepunkt for den materielle drejnings mange fortalere. Nærmest ingen af disse er uenige med Latour, og hvis de er, understreger de oftest den gennemgribende betydning, han har haft for deres arbejde. Dette skyldes nok først og fremmest det opgør, Latour tager med mere konstruktivistisk orienterede teoridannelser, som blandt andet centrerer sig om at forstå ikke-menneskelige entiteter som handlende aktører fremfor passive objekter. Denne tanke kan opspores i en lang række af Latours tekster, fra opgøret med “den moderne forfatning”s skel mellem natur og kultur i *Nous n’avons jamais été modernes* (1991) til diskussionen af aktør-netværksteorien i *Reassembling the Social* (2005).

Den i denne sammenhæng mest illustrative udlægning finder man imidlertid i en forholdsvis kort tekst med den mærkværdige titel “The Berlin Key or How to Do Words with Things” fra 1993. Som den opmærksomme læser har bemærket, er udgangspunktet en omvendning af titlen på sprogfilosoffen J. L. Austins berømte forelæsningsrække *How to Do Things With Words* (1962). Dermed lægger Latour sine præmisser klart for dagen: Projektet er ikke at vise, hvordan sproget kan påvirke tingene, men hvordan tingene kan påvirke sproget. Hvor Austin i sin teori om talehandlinger udforskede, hvordan de ord, vi siger, ikke bare refererer til virkeligheden, men gennem deres performative kraft selv producerer den, dér hævder Latour omvendt, at de tilsyneladende “passive” og “døde” ting, vi omgives af, faktisk spiller en aktiv rolle i udformningen af vores sociale virkelighed.

Dét, der gør teksten særligt illustrativ i denne forbindelse, er, at Latours pointe folder sig ud i forlængelse af en anekdote om en helt konkret genstand: berlinernøglen. Det særegne ved denne nøgle – som angiveligt kun findes i Berlin og Berlins forstæder – er, at mens almindelige nøgler i hovedreglen er udformet med et håndtag i den ene ende og et nøglehoved i den anden, har berlinernøglen to nøglehoveder: et i hver ende. Udformningen af låsemekanismen, som man bruger nøglen i, gør dertil, at man som nøglebærer ikke umiddelbart kan tage nøglen ud af hullet igen, når man har låst døren op. For at få frigivet nøglen står man derimod med to muligheder: enten at låse igen fra samme side, som man kom fra (men så er man jo ikke kommet nogen vegne), eller at skubbe nøglen igennem hullet for så at låse fra den anden side med det modsatte nøglehoved. Hvad end man gør, sidder nøglen fast, medmindre døren er låst.

Fra et umiddelbart perspektiv kan berlinernøglen virke som en ligegyldig kuriøs fidus, men for Latour er der tale om meget mere. Reflekterer vi over anekdoten,

viser den os nemlig, at ting ikke er passive midler, men produktive aktører, der har evnen til at handle og agere. Ved at indgå i et komplekst netværk af relationer med bygningerne, ejerne, matematikkens principper osv. tager berlinernøglen form som en udslagsgivende aktør, der forårsager, at personerne, der skal ind i bygningen, i og for sig *tvinges* til at udføre en bestemt handling: at låse døren. Mens Austin ville have været interesseret i, hvordan bestemte (perlokutionære) talehandlinger gennem påbud kunne have fået folk til at låse døren efter sig, er Latours pointe omvendt, at sproglige ytringer som disse netop ikke har haft tilstrækkelig virkning på nøglebrugerne. For at holde døren låst har det ganske enkelt været nødvendigt at udvide netværksrelationerne til også at inkludere nøglens særlige materielle form. Latour skriver:

“ [T]he asymmetrical slot of the keyhole and the key with two bits do not ‘express’, ‘symbolise’, ‘reflect’, ‘reify’, ‘objectify’, ‘incarnate’ disciplinary relations, they make them, they form them. The very notion of discipline is impracticable without steel, without the wood of the door, without the bolt of the locks. The proof? Owners did not succeed in constructing a social relation solidly established on discipline, on verbal coercion, on printed notions, on warnings or the gentleness of customs. The doors remained wide open during the night or locked during the day. This is why they had to extend the network of their relations, forge other alliances, recruit the Prussian Locksmith, and mobilise mathematics and its principles of symmetry. It is because the social cannot be constructed with the social that it needs keys and locks [...]. From being a simple tool, the steel key assumes all the dignity of a mediator, a social actor, an agent, an active being. (Latour 2000, 19)

Nøglen er altså ikke et neutralt redskab, men en handlende og aktiv agent, ligesom nøglebæreren ikke er en simpel bruger af nøglen, fordi nøglen i en vis forstand bruger nøglebæreren. Som et alternativ til teoridannelser, der udforsker, hvordan sprog, diskurser og sociale praksisser indvirker på materialiteten, sådan som det var tilfældet hos Laclau og Mouffe, har vi derfor brug for perspektiver, der ikke kun forklarer alverdens materielle genstande ud fra kulturelle faktorer. Fremfor altid at lokalisere agens i diskursive interventioner eller menneskets intentioner må vi åbne øjnene for, hvordan evnen til at handle er distribueret i kontingente netværk, som ikke udelukkende er menneskelige. Verden består nemlig ikke af adskilte fænomener (natur vs. kultur, menneske vs. ikke-menneske, subjekt vs. objekt), lyder det hos Latour, men af hybride sammenfiltringer eller “chains of associations” (s. 11) af forskellige aktører, som konstant påvirker hinanden.¹⁰

Jane Bennett og vibrerende materialitet

Idéen om ikke-menneskelig agens kan med rette betragtes som en af den materielle drejnings vigtigste grundimpulser. I nymaterialismens foreløbigt største referenceværk *Vibrant Matter. A Political Ecology of Things* (2010) gør Jane Bennett det i al fald til sit hovedanliggende at udfolde og vise, hvorfor Latour i udgangspunktet har ret.¹¹ “The philosophical project is to think slowly an idea that runs fast through modern heads: the idea of matter as passive stuff, as raw, brute or inert”, skriver Bennett i sin

indledning: “This habit of parsing the world into dull matter (it, things) and vibrant life (us, beings) is a ‘partition of the sensible’” (Bennett 2010, vii). Når Bennett her omtaler tendensen til at dele verden op i hhv. døde ting og levende væsner som “en deling af det sanselige”, trækker hun på en forestilling hentet hos den franske filosof Jacques Rancière om, at vores perception og forståelse af verden ikke er naturlig, men præget af historisk kontingente mulighedsbetingelser, som bestemmer, hvad vi opfatter som synligt og usynligt, virkeligt og uvirkeligt – og i dette tilfælde ikke mindst: levende og dødt. Hvis vi til hverdag går rundt med den opfattelse, at nøglen er et passivt og uvirksomt objekt, er det med andre ord ikke nødvendigvis udtryk for *tingenes* tilstand, om man så må sige, men et produkt af et bestemt sindelag, der er formet af den kultur, vi befinder os i, hvilket samtidig betyder, at dette sindelag kan ændres. Og netop dét bliver projektet for Bennett: *Vibrant Matter* er et forsøg på at rekonfigurere vores sanseapparat, gendistribuere delingen af det sanselige og gøre det materielle liv, som almindeligvis er usynligt for os, synligt.

Det er selvsagt ikke nogen simpel opgave at overbevise os om, at nøglen ikke er et passivt objekt, men en aktiv ting. Bennett gør dog et ihærdigt (og måske ligefrem overbevisende) forsøg, navnlig ved at koble konkrete illustrative eksempler med genlæsninger af filosofiske klassikere fra især den monistiske tradition fra Spinoza til Deleuze. Særlig vigtig i den forbindelse bliver Henri Bergson og Hans Driesch, hvis vitalistiske tænkning Bennett reformulerer og radikaliserer, når hun udvikler sin idé om “vibrant matter”. Som vitalister er Bergson og Driesch interesserede i at begrebsliggøre en art bagvedliggende livsvilje, en nerve eller vitalitet, der giver saft og kraft til verdens mange skabninger. Med begreber som “élan vital” (livskraft) og “entelechy” (virkeliggørelse) taler de begge om et særligt vitalistisk princip, der ikke kan reduceres til materialiteten, men som ikke desto mindre er det, der animerer materielle organismer. De mange fysiske bevægelser, der ikke kan forklares som simple instinkter eller reflekser på ydre stimuli, må derimod beskrives som produkter af en bagvedliggende bevægende kraft (Bennett 2010, 80).

Men selvom der ingenlunde er tale om deciderede dualistiske tænkere, undslipper disse filosoffer ifølge Bennett ikke forestillingen om materialiteten som noget passivt. “[I]n their attempts to give philosophical voice to the vitality of things”, skriver Bennett, “[Driesch and Bergson] came very close to articulating a vital materialism. But they stopped short: they could not imagine a *materialism* adequate to the vitality they discerned in natural processes. (Instead, they dreamed of a not-quite-material life force)” (s. 63). Når hverken “élan vital” eller “entelechy” kan *reduceres* til materialiteten og derfor fremstår som noget ontologisk andet og mere, kommer både Bergson og Driesch for skade at gøre materialiteten til en slags marionetdukke, der kun kan blive levende, hvis den får en hånd af en udefrakommende bevæger. Den utilsigtede konsekvens af disse begreber er med andre ord, at materialiteten positioneres som et dødt legeme, der kun er levende i kraft af en art immateriel ånd.

Bennetts løsningsforslag er en mere vidtgående vitalisme, en “vital materialisme”, der i modsætning til Bergson og Driesch ikke opfatter livskraften som transcendent, men immanent. “I believe in one matter-energy, the maker of things seen and unseen” (s. 112), skriver Bennett i en art materialistisk trosbekendelse, der hylder

materialiteten *selv* som levende: som en vibrerende, spruttende og handlende kraft, der har evnen til at producere både store og små effekter. Der er ikke bare en energi i materialiteten; materialiteten er i sig selv *energisk*. Alt er hvert eneste øjeblik intimt indfiltret i en vital verden af materielle (livs)kræfter, som støder sammen, forenes og splittes i uforudsigelige og uoverskuelige samlinger (assemblages), og vil vi have begreb om dette forhold, lyder pointen, så må vi supplere vores interesse for semiotik, diskurs og sociale konstruktioner med et (ny)materialistisk vokabular, der også lader os tale om vibrerende materialitet, tingenes agens og ikke-menneskelige (livs)kræfter. Med den alternative deling af det sanselige, som et sådant vokabular muliggør, kan man selvfølgelig sagtens stadig være enig med Laclau og Mouffe i, at jordskælvet tildeles forskellige betydninger, alt efter hvilket diskursivt felt det opstår i. Men samtidig ville man også være i stand til at opfatte jordens pludselige revner og rystelser som et helt konkret eksempel på “vibrant matter”: som et vidnesbyrd om, at materialiteten selv er en spontan og uforudsigelig aktør, der ikke alene er konstrueret af diskurser, men qua dens immanente vitale kapaciteter også har potentialet til selv at konstruere dem.¹²

Selvom det, som filosofen Slavoj Žižek kritisk har påpeget, til tider er uklart, hvorvidt Bennetts påstande skal betragtes som ontologiske (*er* tingene rent faktisk levende?) eller epistemologiske (er dette liv et produkt af vores indstilling til omverden?) (Žižek 2014, 12), er det uden for enhver tvivl, at Bennett med denne idé om vibrerende materialitet leverer et klart forsøg på at opnormere det ikke-menneskelige miljø, som mange humanistiske studier tidligere har udgrænset. Som hos Latour skal tingene, vi omgives af, ikke opfattes som passive kulisser, men som levende magter, der griber ud og påvirker os på måder, vi ikke altid kan gennemskue, modstå eller (i)tale(sætte) os ud af.

Graham Harman og tingenes tilbagetrækning

Såvel Bruno Latours som Jane Bennetts filosofier kan beskrives som relationistiske. Ved at undersøge, hvordan materielle ting har evnen til at handle og dermed påvirke hinanden (og os), fremhæver de samtidig betydningen af de mange *relationer*, som tingene (inter)agerer igennem. I disse ontologier er alt til enhver tid et netværk af ikke-menneskelige aktører, som man ikke kan undslippe, eller indfiltret i et komplekst miljø af vibrerende materialiteter. Både Latour og Bennett sætter altså relationerne over de enkelte eksistensers egenart. Ingen( )ting er en ø, ville de måske endda sige. Men hos den tredje indflydelsesrige figur, vi her skal introducere, nemlig Graham Harman,¹³ forholder det sig omvendt: Her er al(le)ting øer, i den forstand at de altid til en vis grad står alene, lukker sig om sig selv, trækker sig tilbage, uagtet hvor mange relationer de indgår i.

Harmans alternativ til Latours og Bennetts orientering mod de mange aktiviteter, bevægelser og relationer, som de menneskelige og ikke-menneskelige aktører danner, er således en orientering mod objekterne selv, og navnet på Harmans teoridannelse er da også meget sigende “objekt-orienteret ontologi” (forkortes gerne “OOO”).¹⁴ I modsætning til Latour og Bennett, der udforsker, hvad forskellige materialiteter gør i samspil med andre, eller hvilke vibrationer de udsender, er Harman

altså først og fremmest interesseret i objekternes egne virkeligheder; dét de er, dér hvor ingen kan se eller komme i nærheden af dem. Det handler ikke om at forstå, hvorfor objekterne viser sig, sådan som de gør, men om at begribe, hvordan de er hinsides alverdens relationer og påvirkninger.

I *Tool-Being. Heidegger and the Metaphysics of Objects* (2002) sker dette på baggrund af genlæsninger af den filosofiske tradition fra Husserl til Heidegger, der som fænomenologer *netop* har været interesseret i de forskellige måder, hvorpå alverdens fænomener *viser sig* for den menneskelige bevidsthed, snarere end objekterne *i sig selv*. Af den grund er målet i første omgang at afmontere fænomenologiens indbyggede antropocentrisme: Hvis Husserl beskrev intentionaliteten med udgangspunkt i den menneskelige bevidsthed, så åbner Harman muligheden for, at også alverdens forskellige ikke-menneskelige objekter retter sig mod hinanden (og os). Og hvor Heidegger lancerede begreberne “forhåndenværen” (*Vorhandensein*) og “vedhåndenværen” (*Zuhandensein*) som en del af den menneskelige eksistens (*dasein*), da hævder Harman, at også objekterne står *ved* og *for* hinanden (Harman 2002, 129 og 134). Fremfor at udforske forholdet mellem mennesket og verden stiller den objekt-orienterede ontologi skarpt på, hvad det betyder, at alverdens objekter står i forhold til hinanden. Eller formuleret med den traditionelle fænomenologis mestertopos: Ganske vist er jeg rettet mod arbejdsbordet på en særlig måde, når jeg skriver denne tekst, men det er min hund, der ligger under det, også, ligesom trælusen inde i bordet, lampen over det, ja, selv sollyset, der falder knivskarpt på dets hjørne gennem vinduets persiener. Alle objekter møder hvert eneste øjeblik millioner af andre, som hver især påvirker og påvirkes på sin egen måde.

Alt dette ville Latour og Bennett sikkert være enige i. Hovedpointen hos Harman ligger dog i den vigtige tilføjelse, at ingen af de relationer, som hunden, trælusen, lampen og sollyset optegner, når bordet i dybden. Der vil altid være dele af dette objekt, som ingen andre kommer i berøring med. Bordet lukker sig, holder på en hemmelighed, gemmer en for altid uberørt side af sig selv. Med Harmans term er objekternes grundbevægelse “withdrawal” (s. 25). Ting trækker sig tilbage og lader sig ikke mestre, uanset hvor mange egenskaber, vi beskriver den med. “It is the performance of reality that cannot be reduced to properties at all, no matter how many billions of them might eventually be enumerated” (s. 133), skriver Harman. Objekter er i den forstand som sandet, der glider ud mellem fingrene, i det øjeblik man forsøger at indfange det – for så vidt man altså fraregner det processuelle og flydende i denne metafor. Uanset hvor meget der langes ud efter dem, befinder de sig udenfor rækkevidde. Ontologisk set kommer objekterne hos Harman således *for* deres relationer til andre objekter: Alle ting indeholder deres egne dybe og dunkle verdner, der gemmer skjulte sider af sig selv, som ingen relationer nogensinde kan udtømme.¹⁵

Denne pointe kan muligvis lyde ret spekulativ, men det spekulative element i Harmans filosofi er for så vidt ingen hemmelighed. Faktisk lancerede han i 2007 den objekt-orienterede ontologi under den nu ret omdiskuterede samlebetegnelse “spekulativ realisme”, der sammen med Iain Hamilton Grant, Ray Brassier og Quentin Meillassoux markerede en fælles front mod både den poststrukturalistiske konstruktivistisme og positivistisk realisme. Harmans filosofi skal derfor heller ikke

forstås som en naiv common sense-realisme, der gentager banaliteter som eksempelvis, at bordet findes derude i verden, uagtet om jeg opfatter det eller ej, men derimod som en spekulativ, “weird” realisme (Harman 2012, 188 og Harman 2010, 2), der hævder, at verdens mange forunderlige ting bliver ved med at lukke sig om deres mystiske, dragende og gådefulde virkeligheder. Holdbarheden af dette filosofiske projekt vil vi her ikke evaluere, men derimod blot konstatere, at selvom der er væsentlige uoverensstemmelser med Latour og Bennetts teoridannelser (se f.eks. Harman 2012, 187-188 og Bennett 2015, 227-230), står Harmans tænkning som endnu en væsentlig katalysator for den materielle drejnings grundlæggende forskydning væk fra antropocentriske idéer om diskursernes, erkendelsens og sprogets gennemgribende betydning og henimod specifikke materielle tings egne virkeligheder og aktiviteter.

Exit

Latour, Bennett og Harman er selvsagt ikke den materielle drejnings eneste toneangivende navne. Andre væsentlige skikkelser er Karen Barad, Vicky Kirby, Stacy Alaimo, Ian Bogost, Rosi Braidotti, Timothy Morton samt selvfølgelig de nævnte Elizabeth Grosz og Donna Haraway. Ikke desto mindre skulle overflyvningen af disse tre tænkeres filosofier gerne have skitseret konturerne af den gentækning af materialiteten, som i de senere år har fundet sted inden for denne bevægelse. Som en art korrektiv til den klassiske humanisme og konstruktivistisk orienterede teoridannelser¹⁶ fastholder man kort formuleret, at materialiteten ikke er passiv, men en ikke-menneskelig aktør (Latour), en vibrerende livskraft (Bennett), en tilbagetrækkende gåde (Harman), der, som Karen Barad har formuleret det, “sparker tilbage” (Barad 1998, 112) og modsætter sig bevidsthedens intentioner såvel som diskursernes interventioner.¹⁷

Selvom denne bevægelse har været længe undervejs – særligt dens kønsteoretiske varianter kan spores helt tilbage til 1990’ernes begyndelse – er det først inden for de senere år, at materialitet for alvor er blevet en væsentlig del af humaniora, og i dansk litteraturforskning vinder dens idéer og begreber stadig større indpas, navnlig i forbindelse med studier af økokritisk eller feministisk observans.¹⁸ Hvad angår overordnede forslag til, hvilke teoretiske og metodologiske implikationer, den materielle drejning har for litteraturen og studiet af den, står det dog noget mere sparsomt til. Er den materielle drejnings teorier stadig under udvikling, så er dens applikation i litteraturvidenskaben det mildt sagt også.

Ét bud på, hvordan vi som litterater skal forholde os til disse nye tankegange, kan imidlertid opspores hos Bennett, der i en artikel for nyligt har kommenteret, hvilken rolle poesi kan spille i relation til hendes idé om vibrerende materialitet. “Poetry”, noterer Bennett, “can help us feel more of the liveliness hidden in such things and reveal more of the threads of connection binding our fate to theirs” (Bennett 2015, 235). Vil vi have en fornemmelse for materialitetens selvstændige liv, og for hvordan vi er forbundet med den, hævder Bennett, at et godt sted at starte er litteraturen. Som fiktion er litteraturen netop ikke forpligtet på hævdvunde forestillinger om virkeligheden, om hvad der er levende og dødt, aktivt og passivt, men-

neskeligt og ikke-menneskeligt, og den har dermed mulighed for at dele det sanselige på andre og nye måder.¹⁹ Den tilvejebringer et spekulativt rum, der lader os overskride common sense, afmontere doxa og se, at tingenes tilstand kan være anderledes, end vi først troede, og dét muligvis på en langt mere effektiv måde end filosofiske udlægninger og ræsonnementer. For hvor filosofi ofte opererer i et abstrakt register, der forsøger at overbevise forstanden,²⁰ er poesien og litteraturens særkende sansningen og følelsen. “Filosofi kan – i bedste fald – gøre forståelsen klar. Digtningen gør den nærværende” (Løgstrup 1956, 226), skrev K.E. Løgstrup i sin tid, og det samme gør sig gældende i forbindelse med den materielle drejnings materialitetsforståelser: I litteraturen bliver Latours, Bennetts og Harmans filosofiske tænkning sanselig og nærværende; den forskydes fra forstanden til anskuelsen og det affektive; vi mærker den i en (u)mulig verden. Ved at stille skarpt på den litteratur, der retter sig mod den ikke-menneskelige virkeligheds mange forunderlige fænomener og spontane aktiviteter, åbnes dermed muligheden for at undersøge, hvordan det føles at leve (som både menneske og ikke-menneske) i en verden af handlende ting, af vibrerende materialiteter, af dunkle objekter, som aldrig fuldt og helt kan (be)mestres af hverken menneskets vilje eller sprog. Er man af den opfattelse, at “målet med kunsten og litteraturen er at skabe øget indsigt i og erkendelse af det menneskelige”, som Marianne Stidsen har formuleret det et sted (Stidsen 2010, se også Høgh 2013, 108), tilbyder den materielle drejnings nye teoridannelser således ikke alene mulighederne for en ny humanvidenskab, men også – og mere specifikt – en ny litteraturvidenskab, der gør det muligt at se ud over vores egen næsetip og udforske de fascinerende fornemmelser for materialiteten, der længe (hvis ikke altid) har floreret i teksterne. Det er bare at komme i gang!

Noter

- 1 Formuleringen om at befri mennesket har klare sammenfald med det, mange posthumanister i dag opfatter som humanismens menneskeforståelse. I *Posthumanism* (2010) skriver Cary Wolfe: “[T]he human’ is achieved by escaping or repressing not just its animal origins in nature, the biological, and the evolutionary, but more generally by transcending the bonds of materiality and embodiment altogether” (Wolfe 2010: xv).
- 2 Haraways cyborg-manifest er utvivlsomt det mest berømte eksempel (Haraway 2001).
- 3 De danske oversættelser stammer fra *Kritik* (Grosz 2014, 11).
- 4 Det er næppe tilfældigt, at både Haraway og Grosz regnes som væsentlige inspirationskilder for denne bevægelse.
- 5 For en længere diskussion af den materielle drejning i relation til studiet af litteratur se vores bog *Den materielle drejning. Natur, teknologi og krop i (nyere) dansk litteratur* (2016). Heri sam-tænker vi den materielle drejnings filosofiske bevægelser med hhv. økokritiske, posthumane og kropsmaterialistiske teoridannelser i bestræbelsen på at få greb om en række tendenser i dansk samtidslitteratur. Flere pointer herfra vil gå igen i nærværende artikel.
- 6 Denne definition er til dels inspireret af Finn Collin (Collin 2009, 11).
- 7 Problemet med at sætte ord på eksempler som dette er, at “jordskælv” selv er en kategori, som også er indlejret i og dermed formet af en bestemt diskurs.
- 8 Metaforen er inspireret af Bruno Latours formulering i *Nous n’avons jamais été modernes* (Latour 2006, 85).

- 9 Denne indflydelse gør sig også gældende i dansk academia. I litteraturvidenskabeligt regi finder man en introduktion i Søren Langager Høghs *Hybridernes paradisi* (2012).
- 10 I hele artiklen fornemmer man klart lighederne med den såkaldte aktør-netværksteori, som Latour så ofte forbindes med.
- 11 Bennett gør i stadigt stigende grad sit indtog i dansk academia. I “Materialitetens trosbekendelse” (2016) og “Alle mulige vilde ting” (2016) af hhv. Torsten Bøgh Thomsen og Adam Bencard finder man læseværdige introduktioner til hovedværket.
- 12 Tænk blot på den genoplivning af teodicé-diskussionen, der opstod i kølvandet på Lissabonjordskælvet i 1755.
- 13 På dansk findes foreløbigt enkelte omtaler af Harmans filosofi. I “Metafysisk fænomenologi” (2012) introducerer Søren S. E. Bengtsen fyndigt forfatterskabets tankeverden, mens Emil Månsson mere kursorisk overflyver den spekulative realismes forskellige repræsentanter i “Mod en sandt umenneskelig filosofi” (2015). Og endelig overfører Søren Langager Høgh i sin upublicerede ph.d.-afhandling *Litteraturens ting* (2013) flere af Harmans begreber til studiet af dansk litteratur.
- 14 Termen lanceres i 1999 i et foredrag ved Brunel University i Uxbridge, hvor også Bruno Latour var til stede (Harman 2010, 93).
- 15 For Harman gælder dette forhold alt i verden. Selv noget så umiddelbart ulegemligt som menneskets perception betragter Harman som et objekt, der trækker sig tilbage (Harman 2002, 295).
- 16 Ifølge den materielle drejnings mange bidragydere forenes den klassiske humanisme med den poststrukturalistiske konstruktivisme i et fælles antropocentrisk verdenssyn (Coole & Frost 2010, 6). Ganske vist er den poststrukturalistiske konstruktivisme et forsøg på at overkomme humanismens menneskeforståelse (se f.eks. Braidotti 2013, 26-39), men ved at sætte menneskelige fænomener som sprog, diskurs og kultur i stedet kommer den samtidig til at bekræfte mennesket som verdens centrum. “Theoretical moves aimed at ending the Human end up making human culture the measure and meaning of all things” (Massumi 1995, 100), lyder affektteoretikeren Brian Massumis spidsformulering af denne ironi.
- 17 Dette projekt kan selvfølgelig forekomme en kende provokerende, og den materielle drejnings mange bidragsydere er da også blevet mødt med kritik fra flere kanter (Ahmed 2008, Žižek 2014 og Rekret 2016).
- 18 Sådanne økokritiske og feministiske studier gør sig særligt gældende i forbindelse med dansk samtidslitteratur, hvor navnlig Theis Ørntoft, Ursula Andkjær Olsen, Amalie Smith, Olga Ravn og Eske K. Mathiesen er blevet læst i lyset af den materielle drejning (se f.eks. Andersen 2015, Friis 2015, Thomsen 2015 og 2016a, Bencke 2014, Brodersen 2013, Gregersen 2016, Skiveren 2015, Gregersen og Skiveren 2015a, 2015b og 2016). For en mere udførlig behandling af dansk litteraturvidenskabs forhold til den denne bevægelse se *Den materielle drejning. Natur, teknologi og krop i (nyere) dansk litteratur* (Gregersen og Skiveren 2016).
- 19 Når vi beskriver litteraturens rolle som en aktør, der kan gendistribuere delingen af det sanselige, trækker vi selvfølgelig på Jaques Rancières idéer om litteratur og politik (Rancière 2004), for så vidt man som Bennett udvider fokuset til også at gælde det ikke-menneskeliges kapaciteter: “I agree that politics is the arranging and rearranging of the landscape that humans can sense or perceive, but I, unlike Rancière, am also interested in the ‘abilities’ of nonhuman bodies” (Bennett 2010, 123).
- 20 Denne karakteristik er selvfølgelig en tilsnigelse. Mange filosoffer fra Nietzsche over Sartre til Latour har benyttet sig af litterære greb i deres filosofiske praksis.

Litteratur

- Ahmed, Sara (2008): "Open Forum Imaginary Prohibitions. Some preliminary Remarks on the Founding Gestures of the 'New Materialism'", i *European Journal of Women's Studies* 15.1, s. 23-29
- Andersen, Gregers (2015): "Antropocæn og vendingen mod kloden", i *Dansk Noter* 3, s. 52-55
- Barad, Karen (1998): "Getting Real: Technoscientific Practices and the Materialization of Reality", *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies* 10.2, s. 87-128
- Barad, Karen (2008) [2003]: "Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter", i Alaimo, Stacy og Susan Hekman (red.): *Material Feminisms*, Bloomington og Indianapolis: Indiana University Press, s. 120-154
- Barthes, Roland (1969) [1957]: *Mytologier*, på dansk ved Hans-Jørgen Andersen og Jens Juhl Jensen, København: Rhodos
- Bencard, Adam (2016): "Alle mulige vilde ting. Et nedslag i ny materialitetsfilosofi", i *Passepartout* 20.37, s. 35-49
- Bencke, Ida (2014): "Kroppen er noget andet. Posthumanisme og cyborghjerter hos Ursula Andkjær Olsen", i *Kritik* 47.211, s. 53-64
- Bengtsen, Søren S. E. (2012): "Metafysisk fænomenologi. Om tingenes eksistens i Graham Harmans fænomenologi", i Kurt Dauer Keller (red.): *Den menneskelige eksistens. Introduktion til den eksistentielle fænomenologi*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, s. 241-261
- Bennett, Jane (2010): *Vibrant Matter. A political ecology of things*, Durham og London: Duke University Press
- Bennett, Jane (2015): "Systems and Things: On Vital Materialism and Object-Oriented Philosophy", i Richard Grusin: *The Nonhuman Turn*, Minneapolis og London: University of Minnesota Press, s. 223-239
- Brodersen, Iben (2013): "Ubehag og oprør i en ligeglad krop. En læsning af Olga Ravns *Jeg æder mig selv som lyn*", i *Trappe Tusind* 8, s. 41-49
- Braidotti, Rosi (2013): *The Posthuman*, Cambridge og Malden: Polity Press
- Butler, Judith: *Kønsballade. Feminisme og subversionen af identitet* (1990), på dansk ved T. Houberg, København 2010, Forlaget THP
- Collin, Finn (2009) [2003]: *Konstruktivisme*, København: Roskilde Universitetsforlag
- Collin, Finn og Simo Køppe (2014) [2003]: *Humanistisk videnskabsteori*, København: Lindhardt og Ringhof
- Coole, Diana og Samantha Frost (2010): "Introducing the New Materialisms" i Coole, Diana og Samantha Frost (red.): *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*, Durham og London, Duke University Press, s. 1-19
- Frankenberg, Ruth (1993): *White Women, Race Matters: The Social Construction of Whiteness*, Minneapolis: University of Minnesota
- Friis, Elisabeth (2015): "Økopoetiske tendenser i dansk samtidspoesi", i *Dansk noter* 3, s. 40-45
- Gregersen, Martin (2016): "Transmaterialitet. Et økokritisk blik på ny dansk litteratur" i *Spring* 39, s.9-31
- Gregersen, Martin og Tobias Skiveren (2015a): "Den materielle drejning. En (ny) optik i og på aktuel dansk poesi", i Peter Stein Larsen og Louise Mønster (red.): *Dansk samtidslyrik*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, s. 35-61
- Gregersen, Martin og Tobias Skiveren (2015b): *Eske K. Mathiesen*, København: Arena
- Gregersen, Martin og Tobias Skiveren (2016): *Den materielle drejning. Natur, teknologi og krop i (nyere) dansk litteratur*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Grusin, Richard (2015): *The Nonhuman Turn*, Minneapolis og London: University of Minnesota Press

- Grosz, Elizabeth (2011): *Becoming Undone. Darwinian Reflections on Life, Politics, and Art*, Durham og London: Duke University Press
- Grosz, Elizabeth (2014) [2011]: "Det inhumane i humanvidenskaberne. Darwin og menneskets endemål", i *Kritik* 47.211, s. 5-16
- Haraway, Donna (2001) [1983]: "A Cyborg Manifesto. Science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century", i David Bell og Barbara M. Kennedy (red.): *The Cybercultures Reader*, London og New York: Routledge, s. 291-324
- Haraway, Donna (2016): "Companions in Conversation. Donna J. Haraway and Cary Wolfe", *Manifestly Haraway*, Minneapolis og London: University of Minnesota Press, s. 199-296
- Harman, Graham (2010): *Towards Speculative Realism. Essays and Lectures*, Winchester og Washington: Zero Books
- Harman, Graham (2002): *Tool-Being. Heidegger and the Metaphysics of Objects*, Chicago og La Salle: Open Court
- Harman, Graham (2002): "The Well-Wrought Broken Hammer. Object-Oriented Literary Criticism", i: *New Literary History* 43.2, s. 183-203
- Høgh, Søren Langager: *Litteraturens ting. Træf. Træffet som litterær funktion*, upubliceret Ph.D.-afhandling, Det humanistiske Fakultet Københavns Universitet 2013
- Høgh, Søren Langager (2012): *Hybridernes paradis*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Kenney, Martha (2015): "Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene. Donna Haraway in conversation with Martha Kenney", i: Heather Davis og Etienne Turpin (red.): *Art in the Anthropocene Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies*, London: Open Humanities Press (http://openhumanitiespress.org/books/download/Davis-Turpin_2015_Art-in-the-Anthropocene.pdf), s. 255-270
- Kjørup, Søren (2008) [1996]: *Menneskevidenskaberne 1. Humanioras historie og grundproblemer*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag
- Laclau, Ernesto og Chantal Mouffe (2001) [1985]: *Hegemony and Socialist Strategy – Towards a Radical Democratic Politics*, London og New York: Verso
- Latour, Bruno (2000) [1993]: "The Berlin Key or How to do Words with Things", på engelsk ved Lydia Davis i: P.M. Graves-Brown (red.): *Matter, Materiality and Modern Culture*, London og New York: Routledge, s. 10-21
- Latour, Bruno (2006) [1997]: *Vi har aldrig været moderne. Et essay om symmetrisk antropologi*, på dansk ved Carsten Sestoft, København: Hans Reitzels Forlag
- Latour, Bruno (2007) [2005]: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford/New York: Oxford University Press
- Løgstrup, K.E. (1956): *Den etiske fordring*, København: Gyldendal
- Massumi, Brian (1995): "The Autonomy of Affect", i *Cultural Critique* 31, s. 83-109
- Månsson, Emil (2015): "Mod en sandt umenneskelig filosofi. For alle de, som stadig søvndrukkent orienterer sig mod Deleuze" i *Trappe Tusind* 12, 17-25
- Rancière, Jacques (2004): "The Politics of Literature" i *SubStance* 33.1, s.10-24
- Rekret, Paul (2016): "A Critique of New Materialism. Ethics and Ontology", i *Subjectivity* 9.3, s.225-245
- Skiveren, Tobias (2015): "Findes der en postkonstruktivistisk læsning af kønnet. Om materialitet, empati og abortpoesi" i *Dansk noter* 4, s.18-23
- Stidsen, Marianne (2010): "Når den personlige brist bliver til en massebevægelse", i *Information*, 9.-10. Oktober, s. 16
- Thomsen, Torsten Bøgh (2015): "Flydende noiagratin. Apokalypseæstetik i Theis Ørntofts Digte

2014" i: *Spring* 38, s. 35-58

Thomsen, Torsten Bøgh (2016a): "Lykke i ulykkens tid. Økosorg og klimamelankoli i Victor Boy Lindholms Guld og Theis Ørntofts Digte 2014" i: *K&K* 121, s. 221- 242

Thomsen, Torsten Bøgh (2016b): "Materialitetens trosbekendelse", i *Salon* 55, (<http://www.salon55.dk/materialitetens-trosbekendelse/>)

Torfing, Jacob (2004): "Laclau og Mouffes poststrukturalistiske diskursteori", i *Nordiske udkast* 32.1, s. 7-18

Wolfe, Cary (2010): *What is Posthumanism*, Minneapolis og London: University of Minnesota Press

Žižek, Slavoj (2014): *Absolute Recoil*, New York og London: Verso

